

Jarmqāsān and Sardqāsān: Kashan in Ancient Sources

Hosein Imanian Bidgoli

Associate Professor, Department of Languages and Literature, University of Kashan, Kashan, Iran. Email: imanian@kashanu.ac.ir

Received: 22/09/2024

Accepted: 14/02/2025

Abstract

The region of Kashan, due to its location along major routes of the Iranian central plateau and its possession of both desert and mountainous areas, among other factors, has always been considered a valuable territory. Discovering the reason for its naming as "Kāshān" will lead us into generally unclear conclusions, a point that has been mentioned in the research and statements of others. In the early Islamic centuries and mostly in Arabic-language sources, Kashan is referred to as the two rustāqs (districts) of "Jarmqāsān" and "Sardqāsān." Since these two terms are first found in the writings of Rōzbeh Irāni (Ibn al-Moqaffa'), who was a translator of part of the Pahlavi texts, it can be presumed that this nomenclature was also prevalent in Iran before the Arab conquest. Roughly from the 4th and 5th centuries AH (10th-11th CE), the single name "Kāshān" was applied to both its warm and cold parts, replacing the two aforementioned names. A look at medieval sources shows that Kashan was no longer considered a rustāq among the rustāqs of Isfahan or Qom, but rather a madīna (city) encompassing several qarya (villages), and was counted as having a congregational mosque (jāmeḥ) and pulpit (minbar), a madrasa, a governor (hākem), and fortifications (borj wa bārū). This article, using a descriptive-analytical method and based on the examination of Arabic and Persian sources from the second to the sixth centuries AH (8th-12th CE), seeks to clarify the period and the reasons for this transformation. It can be surmised that water scarcity in the warm-climate villages during the first few Islamic centuries, the merger of several surrounding villages with Kashan, the spread of Shiite Islam in the central part of Kashan, and its economic prosperity in the fourth and fifth centuries AH (10th-11th CE) caused the two warm and cold rustāqs of Kashan to transform into the madīna of Kashan—a central city encompassing several villages.

Keywords: Qāsān, Kāshān, Garmsir (warm region), Sardsir (cold region), Rustāq (district), Madīna (city)

Extended Abstract

Introduction

Because of its position along the routes of the Iranian central plateau and its composition of desert and mountainous terrains, Kashan has been for long a strategic place in the political geography of Iran. In the early Islamic era, this area, particularly in Arabic writings, was described either as the rustaqs of Jarm-qasān or as Šard-qasān. It is plausible that these terms were already in circulation in pre-Islamic Iran. Down to the fourth and fifth centuries AH, references to the Kashan region employed these two designations. The term rustaq, roughly corresponds to “district,” typically comprising a number of villages (qaryāh). From the fourth century AH onwards, the two compound toponyms were gradually replaced with the single name, “Kashan.” A review of the sources from Islamic middle centuries shows that Kashan is no longer merely a rustaq subordinate to Isfahan or Qom but a town or madīna encompassing several villages.

Method and Materials

Drawing on a descriptive–analytical method and a close reading of Arabic and Persian texts from the second to the sixth centuries AH, this study seeks to determine both the chronology and the causes of the onomastic shift from Jarm-qasān and Šard-qasān to the unified name “Kashan.” After examining the etymology of jarm and šard in Persian and Arabic languages and referring to several regions in Iran that are divided into warm and cold sectors, this article turns to historical and geographical works in order to address three interrelated questions: from what period onward were the compound names Jarm-qasān and Šard-qasān—which referred to the warm and cold zones of Kashan—supplanted by “Kashan”? What factors underlay this change? And which villages were included under each of these two administrative units? Most of the sources consulted are in Arabic. Ibn al-Muqaffa’ appeared to be the first writer who employed these terms. Although his original text is not existing, the writer of *Tārīkh Qom* preserved his report. To establish the period during which the two names Jarm-qasān and Šard-qasān were replaced by “Kashan,” this study examined relevant written sources in chronological order.

Research Findings

The early Arabic and Persian sources indicated that in the second and third centuries AH, two rustaqs of Isfahan are designated as Jarm-qasān and Šard-qasān. From the mid-fourth century AH, however, these terms gradually diminished in prominence and were replaced by references to “the rustaq/town of Kashan.” The hypothesis was that this onomastic shift reflected a change in the geographical and administrative status of the warm-zone part of Kashan; that is, over time, the locality known as “Kashan” acquired greater prestige and expanded in territory; thus, its specified name was applied to refer to both warm and cold divisions of the region. It was also likely that the elevation of the village of Kashan—originally one of the villages within either Jarm-qasān or Šard-qasān—to the rank of madīna was connected with the spread of Shi‘ism and the patronage extended by Buyid rulers to this area.

During the first three centuries AH, the terms Jarm-qasān and Šard-qasān were used far more frequently, and these two rustaqs seemed to include all the villages of the wider Kashan region. Consequently, the individual constituent villages were rarely named in the sources of this period. It was inferred that the division of the

greater Kashan region into warm and cold sectors, both before and after Islam, served primarily to facilitate tax collection. From the time when Kashan was introduced in sources as a *rustaq* or *ṭasūj* of Qom—approximately from the mid-fourth century AH—writers began to mention all or some of its villages and subordinate sections. As a result, the designations *Jarm-qasān* and *Ṣard-qasān* fell out of use, and the name “Kashan” was applied to both of the former large rural districts. It further appeared that, owing to the superior importance and status of the village of Kashan in the Sasanid period and after Islam, its name was extended to apply to entire warm and cold regions. Given the geographic position and the warm climate of present-day Kashan, the village of Kashan in the Sasanid and early Islamic periods could reasonably be regarded as belonging to the *Jarm-qasān* sector.

Despite later political subdivisions of the former *Jarm-qasān* and *Ṣard-qasān*—especially in the recent decades when the area has been divided into several counties—the region as a whole continued to exhibit largely homogeneous religious, ritual, and linguistic characteristics. In this sense, the current label of “the cultural region of Kashan” is well founded.

Conclusion

It may be argued that the incorporation of several surrounding villages into Kashan, the expansion of Shi’ism—particularly in central Kashan—and the economic prosperity of the area collectively contributed to the abandonment of the dual *rustaqs* of warm and cold Kashan in favor of the single name of “Kashan,” signifying a town comprising multiple villages. Ibn al-Muqaffa’ appears to have been the first to employ the terms *Jarm-qasān* and *Ṣard-qasān*. Since he translated Pahlavi works, it is plausible that these names were already current in the pre-Islamic period, perhaps as part of an administrative system aimed at facilitating tax collection. It is also likely that the spread of Shi’ism in central Kashan, in contrast to the surrounding villages, enhanced its prosperity and standing in the eye of the Shi’i regime of the Buyid, thereby turning Kashan into a *madīna* that overshadowed its rural hinterland. This development seemed to have coincided with Kashan’s economic flourishing and the expansion of its textile production and trade, a concurrence that played a decisive role in its transformation from two *rustaqs* into a relatively large *madīna*.

دو فصل‌نامه علمی کاشان‌شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۴

دوره ۱۸، شماره ۱ (پیاپی ۳۴)، صفحات: ۶۹-۴۲

مقاله علمی پژوهشی

جرم‌قاسان و سردقاسان: کاشان در منابع کهن

حسین ایمانیان *

چکیده

منطقه کاشان از برای جای‌گیری در میان راه‌های فلات میانی ایران و برخورداری از دو بخش بیابانی و کوهستانی و مگر این‌ها، همواره جایگاهی ارزشمند در جغرافیای سیاسی ایران داشته است. یافتن چرایی نام‌گذاری این پهنه به «کاشان» ما را به بیابان‌های تاریک گمانه‌زنی خواهد کشاند. در سده‌های نخست هجری و بیش‌تر در نوشته‌های تازی از این پهنه با دو فرنام رُستاق «جرم‌قاسان» و «سردقاسان» یاد شده است. از آن‌جاکه نخستین بار ابن‌مقفع (درگذشته ۱۴۲هـ) دو زبانزد (اصطلاح) بالا را گزارش می‌کند، توان پنداشت که این نام‌گذاری در ایران پیش از یورش تازیان نیز کاربرد داشته است. از منطقه کاشان تا سده چهارم و پنجم هجری هم‌چنان با همین دو نام یاد می‌شود. «رُستاق» برابر «ناحیه» یا بخشی کوچک‌تر از «کوره» و دربردارنده چندین «قریه» بوده است. رفته‌رفته از سده چهارم هجری، به جای این دو نام آمیخته، از نام یگانه «کاشان» بهره گرفته می‌شود. نگاه به نوشته‌های سده‌های میانی نشان می‌دهد که کاشان، دیگر نه رُستاقی از رُستاق‌های اصفهان یا قم، بلکه مدینه‌ای دربردارنده چندین قریه و دارای مسجد جامع و منبر، مدرسه، حاکم، برج و بارو به‌شمار می‌آید. جستار پیش‌رو به روش توصیفی تحلیلی و بر پایه خوانش و بررسی نوشته‌های تازی و پارسی سده‌های دوم تا ششم هجری می‌کوشد روزگار این دگرگونی و چرایی آن را روشن نماید. توان پنداشت که پیوستن چند قریه پیرامون کاشان به آن، گسترش مذهب تشیع به‌ویژه در بخش مرکزی کاشان، و شکوفایی اقتصادی آن‌جا سبب شده است از دو «رُستاق» گرم‌کاشان و سردکاشان، با نام «کاشان» یعنی «شهر»ی دربردارنده چند «دیه» یاد شود.

کلیدواژه‌ها: قاسان، کاشان، گرم‌سیر، سردسیر، رُستاق، مدینه.

* دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. imanian@kashanu.ac.ir

۱. درآمد

در نوشته‌های تاریخی از دو قاسان نام برده می‌شود: یکی شهری در ماوراءالنهر که آن را عربی شده «کاسان» می‌دانند و دیگری «قاسان» یا «قاشان»ی که عربی شده «کاشان» یا همان شهر مورد نظر ما در این جستار است و اکنون در شمال استان اصفهان قرار دارد. برخی نوشته‌ها گویا به اشتباه از سه قاسان یاد می‌کنند، برای نمونه مرتضی الزبیدی در *تاج‌العروس* (۱۹۹۴)، زیر ریشه قوس) می‌نویسد: یک قاسان در ماوراءالنهر است و دیگری ناحیه‌ای در سی‌فرسنگی اصفهان؛ سپس می‌گوید این دومی غیر از قاشان است که با قم از آن یاد می‌شود (همان‌جا؛ نیز نک: الذهبی، ۱۹۹۷: ج ۲/ ۳۸۳). بر پایه آن‌چه در بیش‌تر منابع آمده، «کاشان»ی که در فاصله سی‌فرسنگی اصفهان بوده، همان است که اکنون در کنار قم از آن یاد می‌شود (برای نمونه، نک: ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۹۰؛ ابن‌ناصرالدین دمشقی، ۱۹۹۳: ج ۷/ ۲۶) و جالب است که خود زبیدی در چند سطر پس از گفته پیشین، به نقل از ذهبی، قاشان کنار قم را در سی‌فرسنگی اصفهان می‌داند. پس بهتر است بگوییم که دو قاسان در ایران بوده است: یکی در ماوراءالنهر که بیش‌تر از آن با عنوان «کاسان» یاد شده و دیگری در اصفهان و نزدیک قم که از آن با عنوان «قاسان» یا «قاشان» و در منابع تازه‌تر با قرنام «کاشان» یاد شده است.^۱

کاشان، منطقه‌ای استراتژیک و برخوردار از دو بخش گرم‌سیر و سردسیر بوده است، سوی جنوبی و باختری‌اش بلند و کوهستان و سوی شمالی و خاوری‌اش هموار و دشت و بیابان؛ از این‌رو به گفته حسن‌بن محمد قمی (۱۳۸۵: ۲۱۷) «کویند قاسانرا نام نهاده‌اند به رودخانه‌ای که او را به زبان عجم کاسه می‌کویند و کویند که قاسان دریا بوده است و آنرا کاس‌رود خوانده‌اند، و اول موضعی که از آن آب باز خروشید، موضع بطریده بوده و این بطریده بلندترین موضع است... و بعد از آن موضع درم ظاهر شد». گویا کاشان چنان به این ویژگی آوازه داشته که برای نام بردن از آن بایسته دانسته‌اند این دو صفت را در کنار نام کاشان به شیوه ترکیب وصفی مقلوب آورده، بگویند: گرم‌کاشان و سردکاشان؛ و چون این ترکیب در متن‌های عربی به کار رفته، از همین شیوه پیروی شده، واژه‌های «کاشان، گرم و سرد»، شکل عربی گرفته است و گفته‌اند: «جرم‌قاسان» و «سردقاسان».

هرچند جاهایی دیگر نیز برخوردار از این ویژگی دوگانه بوده و برای نمونه مقدسی در *أحسن‌التقاسیم*، اقلیم فارس (پارس) را مانند شام پنداشته که به دلیل داشتن دو بخش سردسیر و

گرم‌سیر، میوه‌های متفاوت گرم‌سیری و سردسیری را هم‌زمان دارد (مقدسی، بی‌تا: ۴۲۱)، ولی گویا تنها منطقه کاشان بوده است که در نام‌گذاری‌اش نیز به این ویژگی نگریسته‌اند.

در جستار پیش رو، پس از ریشه‌شناسی واژه‌های «جرم» و «سرد» در زبان پارسی و تازی، با نگاه به کتاب‌های تاریخی و جغرافیایی، اشاره شده که آمیخته‌نام‌های جرم‌قاسان و سردقاسان که به دو بخش گرم‌سیر و سردسیر کاشان نگاه دارد، از چه روزگاری به کاشان یا کاشان دگرگون شده؟ چرایی نهادن این نام یک‌پارچه بر دو بخش سرد و گرم آن چه بوده؟ و در پایان، قریه‌ها یا دیه‌هایی زیر مجموعه این دو بخش کدام‌ها بوده‌اند؟

این پژوهش نشان می‌دهد که با وجود تقسیم‌بندی‌های سیاسی در جرم‌قاسان و سردقاسان به‌ویژه در سالیان کنونی که آن را به چند شهرستان بخش‌بندی نموده، همه این منطقه برخوردار از برخی ویژگی‌های باوری، آیینی و زبانی کمابیش همانند است و از این رو فرنام «منطقه فرهنگی کاشان» که در این سال‌ها کاربرد یافته دور از راستی نیست.

درباره این موضوع تاجایی که می‌دانیم پژوهشی گسترده انجام نشده، تنها دکتر محمد مشهدی نوش‌آبادی در یادداشت‌های ویژه خود با بهره‌مندی از چند نوشته نگاهی کوتاه انداخته است. مگر این تنها در نوشته‌های کهن بیش‌تر نگاشته‌شده به تازی، از کاشان گرم و سرد یاد شده و ما به پشت‌گرمی همین‌ها جستار پیش رو را سامان داده‌ایم. برای این‌که روشن سازیم در کدام روزگار دو نام جرم‌قاسان و سردقاسان به قاسان دگرگون شده است، به‌ناچار در اشاره به منابع، چینش تاریخی را پیش گرفته‌ایم.

۲. مبانی نظری

۲-۱. جرم و سرد در زبان عربی

از آن‌جا که نخستین بار در منابع نوشته‌شده به زبان عربی است که از دو عنوان «جرم‌قاسان» و «سردقاسان» یاد می‌شود، به‌کوتاهی اشاره می‌کنیم که از چه روزگاری واژه‌های گرم و سرد پارسی به این زبان راه یافته و رنگ و رخ واژه‌های عربی گرفته‌اند. با این‌که در عربی برای گرم و سرد واژه‌های «حَارَّ» و «بَارِد» نیز دیده می‌شود، ولی کاربرد دو واژه پارسی مُعَرَّب (جرم و سرد) از همان روزگار پیش از اسلام میان عربی‌زبان‌ها گسترش داشته، به برخی ضرب‌المثل‌های فولکلور راه یافته و در متونی که از تفاوت آداب و رسوم، خوی و سرشت، خوراک و پوشاک و رفتار مردم گرم‌سیر و سردسیر نیز سخن آمده، به‌کار رفته است. آن‌ها از این دو واژه ساخت‌هایی

چون اسم فاعل، صفت مشبّهه و جمع عربی اشتقاق کرده‌اند. ابن‌قتیبه الدینوری (۱۹۸۸: ۳۲۸) در میان واژه‌های پارسی‌عربی‌شده از دو واژه صرد و جرم یاد می‌کند. زبیدی «جرم» را واژه‌ای پارسی و عربی‌شده «گرم» و جمع آن را «جُروم» می‌داند. وی از جناب لیث گزارش کرده که جرم متضاد «صرد» و هر دو غیرعربی است؛ در عربی می‌گوییم: هذه أرضٌ جَرمٌ و هذه أرضٌ صَرْدٌ (الزبیدی، ۱۹۹۴، زیر ریشه جرم؛ نیز نک: ابن‌منظور، ۱۹۹۹: زیر جرم).

فرهنگ‌نویسانی چون ابن‌فارس برای واژه «جرم» و «صرد» چندین معنا آورده‌اند و تنها یکی از این معانی زمین بسیار گرم و سرد است (ابن‌فارس، ۱۹۷۹: ج ۳/۳۴۸؛ نیز نک: الدقیقی، ۱۹۸۵: ۲۳۷). ابن‌فارس (همان‌جا) عبارت «صَرَدَ الْقَلْبُ عَنِ الشَّيْءِ» را به معنای دل‌سردی از یک چیز می‌داند. در بیت زیر از نابغه ذبیانی (۱۹۹۶: ۱۱)، سراینده روزگار جاهلی، «صرد» در قافیه بیت و به معنای سرد پارسی آمده است:

فَارْتَاعَ مِنْ صَوْتِ كِلَابٍ فَبَاتَ لَهُ طَوْعَ الشَّوَامِ مِنْ خَوْفٍ وَمِنْ صَرَدٍ
و از این نیک‌خواهی که عربی بادیه‌نشین بر زبان آورده است «صَرَدَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْمَشْرَبَ» [خداوند آب نوشیدنی‌ات را سرد بگرداند] (التوحیدی، ۱۹۸۸: ج ۹/۱۲۷) روشن می‌شود که دو واژه پارسی بالا، پیش از اسلام و آمیزش گسترده‌تر ایرانی‌ها و عرب‌ها، به زبان و فرهنگ عرب‌های شبه‌جزیره و پیرامون آن راه یافته است.

اخفش اصغر (۱۹۸۴: ۵۰۷) اشاره می‌کند که از واژه صرد، اسم فاعل «صارَد» [به معنی سرمازده] به‌کار رفته و خفاف‌بن ندبه آن را در بیت زیر به‌کار برده است:

عَبِلُ الذَّرَاعَيْنِ، سَلِيمُ الشَّطْطَى كَالسَّيِّدِ تَحْتَ الْقَرَّةِ الصَّارِدِ
ابن‌درید (۱۹۹۱: ۲۸۹) «صارَد» را در یک بیت، برگرفته از «صَرَدَ الرَّجُلُ مِنَ الْبَرْدِ» [از سرما یخ زد] یا «صَرَدَ السَّهْمُ» [تیر به هدف خورد] و مرزوقی (۱۹۹۶: ۲۶۳) «صارده» را به معنای ابرهای سرماآور نه باران‌زا می‌داند. ابن‌سیده ساخت‌های «صَرَد» و «مِصْرَاد» را به معنای کسی می‌داند که نمی‌تواند سرما را تاب بیاورد (۱۹۹۶: ج ۲/۴۰۸) و به اصطلاح امروز ما «سرماپی» است. جاحظ گزارش کرده که در نهاوند به علت سرمای زیاد، الاغ وجود ندارد و الاغ، سرماپی است یا سرشت و طبع گرم دارد (لأنَّ الحمارَ صَرَدَ) (الجاحظ، ۲۰۰۳: ج ۴/۳۱۳). وی پس از این‌که از ضرب‌المثل عامیانه «الحمارُ لَا يَدْفَأُ فِي السَّنَةِ إِلَّا يَوْمًا وَاحِدًا» [الاغ تنها یک روز سال، احساس گرمی می‌کند] به‌عنوان گواهی بر سرشت سرد الاغ بهره می‌گیرد و می‌نویسد: این ضرب‌المثل درباره برخی جانداران دیگر مانند ملخ و مار نیز به‌کار می‌رود و می‌گویند: أَصَرَدُ مِنْ جَرَادَةٍ وَأَصَرَدُ مِنْ حَيَّةٍ

[سرمایی تر از ملخ و مار] (الجاحظ، ۱۹۹۵: ۱۲۰؛ نیز نک: العسکری، ۱۹۸۸: ج ۱/۴۸۰ و ۴۸۱ و البیوسی، ۱۹۸۱: ج ۲۵۲/۳ و برداشت حمزه اصفهانی در: البکری، ۱۹۳۶: ج ۱/۴۷۹).

جغرافی‌نویسان مسلمان مانند ابن حوقل در *صورة الأرض* (بی‌تا: ج ۴۴۶/۲) از سرزمین‌های سردسیر و گرم‌سیر ایران با نام «صُرود» و «جُروم» یاد کرده‌اند (نیز نک: الشریف‌الادریسی، ۱۹۸۹: ج ۱/۴۲۶). ابن‌سیده (۱۹۹۶: ج ۳/۹۳)، از ابوحنیفه گزارش می‌کند که به سرزمین سردسیر واژه «صرد» نهاده می‌شود و به سرزمین گرم‌سیر گفته می‌شود «جرم». اصطخری (۱۹۲۷: ۱۳۶ و ۱۳۷) در هم‌سنجی ویژگی‌های جسمی، رفتاری و خوی مردم گرم‌سیر و سردسیر از دو آمیخته «أهل الجُروم» و «أهل الصُرود» بهره می‌گیرد. بااین‌همه، افزوده‌هایی که برخی نویسندگان روزگار اسلامی دربارهٔ واژه «صرد» آورده‌اند، نشان می‌دهد که این واژه برای برخی خوانندگان عربی‌زبان ناشناخته بوده است. برای نمونه ابن‌قتیبه (سدهٔ سوم) در *الجرائیم* (۱۹۹۷: ج ۱/۴۵۸) اشاره می‌کند که این واژه به معنای «سرما» است.

۳. بحث

۳-۱. از «جرم‌قاسان و صردقاسان» تا «قاشان»

نگاه به منابع کهن تازی و پارسی نشان می‌دهد که کمابیش در نوشته‌های سده‌های دوم و سوم هجری از دو رستاق اصفهان با نام‌های جرم‌قاسان و صردقاسان یاد می‌شود و از میانهٔ سدهٔ چهارم هجری و پس از آن، اندک‌اندک این دو زبانزد (اصطلاح) کم‌اعتبار شده، جای خود را به‌عنوان «رستاق/مدینهٔ قاشان» می‌دهد. گمان ما این است که این دگردیسی به علت دگرگونی وضعیت جغرافیایی کاشان گرم بوده است که رفته‌رفته به آن نقطه‌ای که «قاشان» نامیده می‌شده، اعتبار داده و بر گستره‌اش افزوده و اندک‌اندک این نام یگانه بر هر دو بخش کاشان گرم و سرد نهاده شده است. نیز می‌توان پنداشت که اعتباریافتن قریهٔ کاشان (به‌عنوان یکی از قریه‌های جرم‌قاسان) و تبدیل‌شدن آن به مدینه، به علت گسترش تشیع و پشتیبانی امیران آل‌بویه از این بخش بوده است. پس از این در این‌باره سخن می‌گوییم.

چه‌بسا از آن‌جاکه در سه سدهٔ نخست هجری بیش‌تر از اصطلاح جرم‌قاسان و صردقاسان بهره گرفته شده و این دو رستاق دربرگیرندهٔ همهٔ قریه‌های منطقهٔ کاشان بوده، از قریه‌های زیرمجموعهٔ این دو قاسان در این سده‌ها کمتر یاد شده است، مگر این‌که به مناسبتی هم‌چون یادکردن از منزلگاه‌های میان‌راهی یا گزارشی تاریخی، نامی از برخی قریه‌های کاشان نیز آمده باشد. ولی از

میانه سده چهارم هجری و پس از آن که کاشان به رُستاق یا طسُوج قم و سپس به شهر یا مدینه‌ای جدا تبدیل می‌شود، از قریه‌های آن نیز جسته‌گریخته سخن به میان می‌آید.

برای این که دریابیم تا چه روزگاری از دو زبانزد جرم‌قاسان و صردقاسان بهره گرفته شده و چه هنگام نام فراگیرتر قاشان بر آن نهاده شده است، باید به کتاب‌های ویژه اصفهان یا جغرافیای سرزمین ایران در سده‌های نخستین هجری نگاهی بیندازیم. نوشته‌های تاریخی و عمومی‌تر ریزی‌بنی و وسواس زیادی در این باره نداشته و تنها از نام قاشان بهره گرفته‌اند. برای نمونه بلاذری (۱۹۸۷: ۴۳۸ و ۴۳۹) با این که در آغاز سده سوم زیسته است، از عنوان قاشان بهره برده و طبری در پایان سده سوم به مناسبتی همین نام را آورده (الطبری، ۱۹۶۷: ج ۴۰۵/۷) و به همین گونه ابن‌اعثم کوفی (درگذشته کمابیش ۳۲۰ق) از یورش عرب‌ها به قم و «قاشان» سخن گفته است.

منابعی که ما بدان دست یافته‌ایم و دو اصطلاح جرم‌قاسان و صردقاسان را به کار برده‌اند، مربوط به سده دوم تا هفتم هجری است. پس از این اشاره می‌شود که منابع سده پنجم و ششمی که از این دو زبانزد یاد کرده‌اند نیز گزارش‌های خود را به نقل از منابع سده‌های پیشین آورده‌اند. گویا نخستین بار ابن‌مقفع است که از دو زبانزد بالا یاد می‌کند. نوشته ابن‌مقفع در دسترس ما نیست و این نویسنده تاریخ قم است که گفته وی را گزارش می‌کند. از آن جاکه ابن‌مقفع بیش‌تر سرگرم ترجمه نوشته‌های پهلوی میانه بوده، گمان می‌رود که دو اصطلاح جرم‌قاسان و صردقاسان در ایران پیش از اسلام نیز گسترش داشته و او به نقل از نوشته‌ای پهلوی از این دو اصطلاح یاد کرده است؛ ضمن این که گویا نوشته ابن‌مقفع مانند ترجمه او از *خدا/ینامه* تا سده چهارم و روزگار حسن‌بن محمد قمی در دسترس بوده است. به هر روی، حسن‌بن محمد قمی (۳۸۵: ۲۱۶) از ابن‌مقفع [درگذشته ۱۴۲ هجری] گزارش می‌کند: «هر دو قاسانرا به دو قاسان، پسران خراسان نام کرده‌اند و چنین کویند که: قاسان اکبر ابن‌الضحاک است که او را بیوراسف می‌خوانند و قاسان اصغر پسر افریدون است». مصحح کتاب در پی نوشت همین صفحه گمان کرده که منظور ابن‌مقفع قاسان ایران و ماوراءالنهر است (همان‌جا) و این نمی‌تواند درست باشد، زیرا حسن‌بن محمد در این جا از رُستاق‌های قم سخن می‌گوید و همان گونه که اشاره می‌شود دو اصطلاح جرم‌قاسان و صردقاسان در همین سده‌ها گسترش داشته است؛ پس بهتر است خواسته یا نگرش ابن‌مقفع را از «دو قاسان»، دو رستاق قاسان گرم و قاسان سرد در کوره اصفهان بپنداریم. افزون بر این، گزارش ابونعیم اصفهانی (بی تا: ۶۳): «مجاحش بن مسعود در سال ۲۱ هجری به کاشان آمده و دو

کاشان را گشوده ... سپس به راوند [در] جرم‌قاسان رفته با آن‌ها صلح کرده است»^۲، نیز نشان از آن دارد که دو کاشان، همین گرم‌سیر و سردسیر کاشان اصفهان است. در *المسالک و الممالک* ابن‌خردادبه (نگاشته‌شده در آغاز سده سوم میان ۲۳۰ تا ۲۳۴ هجری)، از دو رُستاق جرم‌قاسان و سردقاسان نام برده شده که به همراه قم و چند رستاق دیگر در شمار رستاق‌های اصفهان بوده است (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۵).

پس از این ابن‌الفقیه از دو اصطلاح بالا یاد می‌کند. وی کتاب خود را کمابیش در سال ۲۹۰ هجری نگاشته است. در نوشته ابن‌الفقیه، اصفهان کوره‌ای بزرگ و مساحتش هشتاد در هشتاد فرسنگ معرفی می‌شود که دربردارنده هفده رستاق است و در هر رستاق، افزون بر قریه‌های تازه‌ساز، ۳۶۰ قریه کهن وجود دارد. نام رُستاق‌های آن بدین ترتیب است: جی، ماربین، لنجان، براءان، برخوار، رویدشت، اردستان، کروان، بُرزاوند، دارک، فریدین، قهستان، قامدار، جرم‌قاسان، سردقاسان، ارزنان، تیمره صغری و کبری^۳ (ابن‌الفقیه: ۱۳۰۲: ۲۶۳).

کمابیش هم‌هنگام با وی، ابن‌رسته اصفهانی در *الأعلاق النفیسه* که «گفته‌اند به سال ۲۹۰ هـ یا ۳۱۰ هـ به نگارش درآمده» (۱۳۶۵، مقدمه مترجم: ۵) از این دو زبانزد یاد می‌کند. وی شمار رُستاق اصفهان را بیست می‌داند: «جی، ماربین، انجان، براآن، طسوج‌الروذ، رویدشت، اردستان، برزاوند، برخوار، جرم‌قاسان، سردقاسان، ایران، تیمره کبری، تیمره صغری، خیز انار، راز، فریدین، کروان، قهستان، قمدان»؛ سپس می‌نویسد: «هر رستاق دربردارنده شمار زیادی قریه یا ضیعه است» (ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۵۲-۱۵۴). او خود اصفهان را کور می‌نامد (همان: ۱۵۲). بنابراین طبق تقسیم‌بندی وی فرنام جای‌ها از بزرگ به کوچک چنین می‌شود: کور، رستاق، قریه (= ضیعه). در این جا به دو نکته‌ای اشاره می‌شود که از یادداشت ابن‌رسته برداشت می‌شود: نخست این‌که چون وی از رُستاق جرم‌قاسان یا همه بخش‌های گرم‌سیری کاشان یاد می‌کند، نمی‌تواند منظور وی از «رُستاق ایران» (ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۵۴) «قریه» آران باشد، آن‌گونه که برخی گمان می‌کنند (برای نمونه نک: فیروزی آرانی، ۱۴۰۰: ۴۵)، زیرا آران تنها یکی از «قریه‌های زیرمجموعه رُستاق» جرم‌قاسان بوده و «ایران» رُستاقی هم‌ردیف رُستاق‌های شانزده‌گانه اصفهان. ما نمی‌دانیم «ایران» دقیقاً کجاست ولی اگر ابن‌رسته رستاق‌ها را بر پایه جایگاه جغرافیایی و به ترتیب آورده باشد، باید جایی میان سردقاسان (سردسیر کاشان) و تیمره (کمابیش خُمین کنونی در استان مرکزی) و شاید همان روستای کنونی «واران» پیرامون «دلیجان» باشد. نکته دیگر این‌که ابن‌رسته در بیان راه اصفهان به ری (۱۳۶۵: ۲۲۳) از فاصله پنج‌فرسنگی «باذ» [بادرود] تا «ابروز»

و فاصله دو فرسنگیِ ابروز تا «نوشاباذ» یاد می‌کند که همگی قریه‌هایی از بخش گرم قاسان و نشان‌دهنده ارزش بیش‌تر این بخش است.

جیهانی (درگذشته پیش از ۳۲۰ق) و اصطخری (درگذشته کمابیش ۳۴۰ق) کاشان را مانند کرج و جریقان و اردستان و مگر این‌ها، از شهرهای کوچک جبال به‌شمار می‌آورند (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۳؛ اصطخری، ۱۳۷۳: ۲۰۱ و ۲۰۵).

ابوالشیخ اصفهانی (درگذشته ۳۶۹ق) در *طبقات المحلّثین* (۱۹۹۲: ج ۱/۳۳۳) که در نیمه سده چهارم نوشته شده است، یک جا از به‌زور گشودن جرم‌قاسان سخن می‌گوید و در جای دیگر می‌نویسد: مجاشع پس از خراسان، به قاشان آمد و هر دو قاشان را گشود و به دژ ابروز آمد و آن‌جا را محاصره کرد (همان: ج ۱/۲۶۲). از آن‌جا که وی پس از گشودن دو قاشان از ابروز (گویا دشت‌افروز کنونی)^۴ نام می‌برد، روشن می‌شود که منظورش از دو قاشان، جرم‌قاسان و صردقاسان است. و احتمال این‌که وی گزارش‌هایش را از نوشته‌های پیش از خود آورده باشد زیاد است، چراکه او در این کتاب از کاشان بیش‌تر با فرنام «رُستاق» یاد می‌کند (همان: ج ۱/۱۵۹) به همان معنایی که در تاریخ قم آمده است، یعنی بخشی که قریه‌ها و شق‌هایی گوناگون را در برمی‌گیرد. ابن‌حوقل در *صورة الأرض* (نوشته‌شده در میانه سده چهارم) از قم و قاسان به‌عنوان دو مدینه باشکوه و پُرخیّر و برکت [البته قاسان را کوچک‌تر از قم می‌داند] یاد می‌کند (بی‌تا: ج ۲/۳۶۱ و ۳۵۸) و دیگر نامی از جرم‌قاسان و صردقاسان نیست. به همین گونه است در *أحسن التقاسیم* (نوشته‌شده به سال ۳۷۵ قمری) جایی که مقدسی از نام یگانه «قاسان» بهره می‌گیرد، درحالی‌که آمیخته‌های جرم‌سیر و سردسیر را هم‌چنان برای سرزمین‌های دیگر به‌کار می‌برد و برای نمونه می‌گوید: «درقان نیمی از آن گرم‌سیر و نیم دیگر سردسیر است» (مقدسی، ۱۳۶۲: ج ۲/۶۹۰) یا «جروم» و «سرود» را بر بخش‌های گرم‌سیری و سردسیری یک سرزمین می‌نهد (همان: ج ۲/۶۹۱). مقدسی بخش‌بندی سرزمین‌های اسلامی را به‌ترتیب از بزرگی یا پهناوری تا کوچکی به نام‌های «اقلیم، خوره، مصر، قصبه [گاه مصر و قصبه را یکی دانسته است]، مدینه و قریه» می‌شناساند (همان: ج ۱/۶۷)^۵.

مقدسی، اصفهان را خوره (همان: ج ۲/۵۷۳)، یهودیه را مصر [= قصبه] و در یک جا کاشان را به‌مانند سمیرم و اردستان و ... «مدینه» یا شهری از شهرهای یهودیه (همان: ج ۱/۷۴ و ج ۲/۵۷۹ و ۵۸۱) و در جای دیگر «ناحیه» آن‌جا می‌داند (بی‌تا: ج ۱/۳۸۵). مقدسی رویکرد یکسان و ریزینی زیادی در به‌کارگیری این اصطلاح‌ها ندارد؛ از این‌روست که کاشان را یک جا مدینه

می‌داند و یک جا ناحیه که به گفته او «بزرگ‌تر از قصبه و مدینه است» (همان، ۴۶۰). به هر روی، نزد مقدسی دیگر سخنی از جرم و سرد قاسان نیست.

در تاریخ قم حسن بن محمد قمی (نگاشته شده در ۳۷۸ق) قاسان، رُستاق یا طسوج قم به شمار آمده (۱۳۸۵: ۱۷۲ و ۳۱۴) که هر دو کمابیش یکسان هستند. وی درباره رُستاق نوشته است: «و تفسیر رُستاق به حیازه کرده است، یعنی دو سه ناحیت که به جنب یکدیگر باشند و اسم رُستاق بر مجموع آن جاری کردند و تفسیر طسوج به ناحیت کرده‌اند»^۶ (همان: ۱۷۳). دیگران درباره واژه طسوج یا تسوج گفته‌اند: «معرب تسوک در زبان پهلوی است و در فارسی به صورت تسو به کار رفته است. جغرافی‌نویسان متقدم اسلامی این اصطلاح را معمولاً برابر ناحیه (یا رستاق) در تقسیمات ارضی سرزمین سواد به کار برده‌اند یاقوت، تسوج را جزئی از یک کوره (استان) که کوچک‌تر از رستاق و متشکل از چند روستا بوده، تعریف کرده است...» (احمدی: ۱۳۸۷: ج ۳۳۱/۱۵).

کسانی چون حافظ ابونعیم اصفهانی، مافروخی، ادریسی، سمعانی و یاقوت حموی که نوشته‌هایشان را پس از این نگاشته‌اند، به دلیل این که دست‌کم بخشی از یادداشت‌هایشان را از نوشته‌های پیش از خود گزارش کرده‌اند، گاه از قاشان به عنوان رُستاق یاد کرده و گاه هم چنان اصطلاح جرم قاسان و سردقاسان را به کار برده‌اند. این در حالی است که دیدیم کمابیش از میانه سده چهارم نام قاشان جای دو نام کهن‌تر جرم قاسان و سردقاسان را گرفته و به عنوان رُستاقی از رُستاق‌های اصفهان یا قم به کار رفته است. چنین می‌نماید که حافظ ابونعیم و دیگران، برخی یادداشت‌های خود را از کتاب اصفهان حمزه اصفهانی (زیسته در سده سوم هجری) گرفته‌اند و از این رو هم چنان در پایان سده چهارم و سده پنجم از دو فرنام جرم قاسان و سردقاسان بهره می‌گیرند و ما دیدیم که در *أحسن التقاسیم* مقدسی که هم‌روزگار با کتاب ابونعیم نگاشته شده، از کاشان با نام مدینه یاد می‌شود. به هر روی، ابونعیم اصفهانی (۳۳۶-۴۳۰ق) از کاشان به عنوان «رُستاق» یاد (بی تا: ۳۲) و از راویان پیشین گزارش می‌کند که جرم قاسان را احنف بن قیس به زور یا جنگ گشوده و وثّاب، برده آزاد کرده عبدالله بن عباس را که نسل وی اکنون در اصفهان هستند، در آن جا به اسارت گرفته‌اند (همان: ۲۹، ۳۰، ۵۰، ۲۲۵ و ۲۶۹). او در جایی دیگر می‌نویسد که مجاشع بن مسعود در سال ۲۱ هجری به کاشان آمده و دو کاشان را گشوده، سپس به قلعه آبروز (گویا دشت افروز کنونی) آمد، آن جا را محاصره کرده و کسانی را که با وی جنگیده‌اند کشته است، سپس مجاشع به راوند [در] جرم قاسان رفته با آن‌ها صلح کرده است (همان: ۶۳).

مافرّوخی (۲۰۱۰: ۶۴-۶۶) در محاسن/صفهان (نوشته شده در سال‌های میان ۴۶۵ تا ۴۸۵ق) قاشان را به عنوان یک رُستاق که دارای قریه‌ها و شقّ‌ها و ناحیت‌هاست نام می‌برد. هرچند او در یک جا از «رُستاق صردقاشان» نیز بهره می‌گیرد و می‌نویسد: در روستای صردقاشان نزدیک قریه موغار^۷ [درست: کرمند؛ نک: ابن‌رسته، ۱۳۶۵: ۱۸۷] چشمه آبی است که همه سفال‌ها و گل‌ولای‌ها و کلوخ‌های آن باهم آمیخته و به سنگ تبدیل می‌شود ... (همان: ۶۷).

ادریسی (در نیمه نخست سده ششم هجری) هرچند کاشان را مانند قم مدینه یا شهر می‌نامد، ولی در هم‌سنجی با قم، شهری کوچک و آباد می‌داند که کارگاه‌ها و صنایعی دارد و سازه‌هایش خشتی است (ادریسی، ۱۹۸۹: ج ۲/۶۷۶ و ۶۸۴). هنوز در آغاز سده ششم کاشان شهری کوچک بوده و گویا روزگار زیادی از زمانی که شهری مستقل شده، نگذشته است. در همین سده سمعانی (۱۹۶۲: ج ۱۰/۲۹۷) کاشان را بلده یا مدینه‌ای شیعه‌نشین به‌شمار می‌آورد.

یاقوت حموی (۱۹۷۷: ج ۴/۲۹۶) نیز در سده هفتم کاشان را شهری نزدیک اصفهان می‌داند که با قم از آن یاد می‌شود و همه مردمانش شیعه امامی هستند. بگذریم از این که در جای دیگر، جرم‌قاشان را یکی از شانزده روستای اصفهان بداند (۱۹۷۷: ج ۱/۲۰۷)؛ زیرا این گزارش نیز مانند گزارش دوم مافرّوخی و با کمی دگرگونی، همان چیزی است که نویسندگان پیشین چون ابن‌رسته آورده‌اند. به‌ویژه این که با بهره‌گیری از فعل گذشته، اشاره می‌کند که مساحت اصفهان هشتاد فرسنگ بوده و شانزده رستاق را در برمی‌گرفته است: کانت مَسَاحَةُ أَصْبَهَانَ ثَمَانِينَ فَرَسَخًا فِي مِثْلِهَا وَهِيَ سِتَّةَ عَشَرَ رُستاقًا (همان‌جا).

از گزارش‌ها و برداشت‌های بالا روشن می‌شود تا زمانی که کاشان رُستاقی از رُستاق‌های اصفهان بوده است، از دو رُستاق جرم‌قاسان و صردقاسان یاد شده، از قریه‌های زیرمجموعه آن کم‌تر سخن می‌رود، و چون رُستاق یا طسوج قم معرفی شده (کمابیش از میانه سده چهارم هجری)، از همه یا برخی قریه‌ها یا بخش‌های زیرمجموعه آن نیز یاد می‌شود، و از این‌رو دیگر از فرنام جرم‌قاسان و صردقاسان بهره گرفته نمی‌شود و گویا بر همه این دو روستای بزرگ پیشین، نام یگانه قاشان (کاشان) نهاده می‌شود. این‌ها نشان می‌دهد که دگردیسی منطقه کاشان از قریه‌هایی کمابیش در عرض یک‌دیگر در سده‌های نخستین و گویا پیش از اسلام که از آن با نام‌های جرم‌قاسان و صردقاسان یاد شده به رُستاق و مدینه، کمابیش در میانه سده چهارم رخ داده است. اگر جغرافی‌دانی چون مقدسی نیز از کاشان با نام «مدینه» یاد می‌کند، مدینه در

تقسیم‌بندی او جایی کوچک‌تر از اقلیم، خوره، مصر و قصبه و بزرگ‌تر از قریه است و این برابر همان رُستاق یا طسوج در تاریخ قم است.^۸

نگاه به نوشته‌های سده پنجم و پس از آن، به‌روشنی نشان می‌دهد که کاشان دیگر رستاقی از رُستاق‌های اصفهان و قم به‌شمار نمی‌آید، بلکه به شهری جامع هم‌سو با بخش‌بندی شهرهای روزگار اسلامی تبدیل می‌شود. برای نمونه در کتاب *النقص* (نگاشته‌شده کمابیش در ۵۶۰ ه‍.ق) کاشان دارای مسجد جامع، مدرسه و ... شناخته می‌شود (رازی قزوینی، ۱۳۳۱: ۱۶۹). قزوینی در *آثار البلاد* (نگاشته‌شده در میانه سده هفتم)، کاشان را شهری میان قم و اصفهان می‌داند (بی‌تا: ۴۳۲). هندوشاه نخجوانی نیز کاشان را در سال ۶۷۴ ق دارای حاکم می‌داند (هندوشاه، ۱۳۶۲: ۳۱۹) و این نشان از شهربودن آن‌جاست. در *نزهة القلوب* مستوفی (نگاشته‌شده در ۷۴۰ ق)، از کاشان هم‌چون قم، به‌عنوان شهری دارای چندین دیه یا روستا نام برده شده است (مستوفی، ۱۳۸۱: ۶۷ و ۲۲۲).

می‌دانیم که «داشتن مسجد جامع و منبر در قرن‌های نخستین هجری، از ویژگی‌های حقوقی مهم شهرها بود و بر پایه تعریف فقها، سکونت‌گاهی شهر محسوب می‌شد که از نظر جمعیت و نهادهای اجتماعی و مذهبی در حدی بود که می‌توانست مسجد جامع و منبر داشته باشد» (سلطان‌زاده، ۱۳۶۷: ۲۲۹). در تأیید این نکته می‌توان از سخن شریف ادریسی در سده ششم هجری یاد کرد که اصفهان را دارای دو مدینه یا شهر «یهودیه» و «شهرستان» می‌داند و یادآور می‌شود که در هریک از آن دو شهر منبر وجود دارد (۱۹۸۹: ج ۲/۶۷۷)؛ گویا وجود منبر به وجود مسجد جامع در هر شهر اشاره داشته است. به‌هرروی، توان پنداشت که ساخت مسجد جامع «مدینه» کاشان نیز باید کمابیش در سده پنجم هجری رُخ داده باشد، همان‌گونه که «تاریخ نگاشته‌شده بر روی مناره آجری مسجد جامع کاشان در میدان کهنه ۴۶۶ هجری است»^۹ (نک: نراقی، ۱۳۶۵: ۵۵) و گویا بارویی که مجدالدین کاشانی، درگذشته ۵۳۵ هجری (الراوندی، ۱۳۳۴: ۱۶۶)، پیرامون کاشان کشیده و دیگر سازه‌های نیکو و ارزشمندی چون رباط‌ها، خان‌ها، قنات‌ها، چاه‌ها و ... که برای کاشان ایجاد کرده (همان: ۸۶، ۱۹۷، ۲۳۱)، جملگی پس از چندین دهه‌ای بوده که کاشان از رُستاق وابسته قم، خود به مدینه‌ای دارای حاکم، مسجد جامع و دیه‌های گوناگون تبدیل شده است و «آن‌چه در افواه اهالی این بلد درباره نام گذشته این ولایت به چهل‌حصاران و نداشتن قلعه‌بندی ویژه مشهور است» (کلاتر ضرابی، ۲۵۳۶: ۶) می‌تواند نشان‌دهنده همین نکته باشد که کاشان پیش از اسلام، ساختار معروف شهرهای ساسانی و متشکل

از کهن‌دژ، شارستان و ربض یا سواد (حومه)^{۱۰} را نداشته بلکه منطقه‌ای بوده است متشکل از قریه‌های پُرشمار و شاید هم‌ردیف^{۱۱}. این در حالی است که برخی شهرها در سده‌های نخستین هجری ویژگی یا ساختار بالا را داشته‌اند، برای نمونه، ابن‌حوقل در *صورة الأرض* (بی‌تا: ج ۲/۲۸۱) چون از کوره داراب‌جرد نام می‌برد از مدینه‌ای (شهری) یاد می‌کند که دارای دژ، خندق و ربض بوده و بازارهایش در همین ربض وجود داشته است. پس گزارشی که می‌گوید پس از اسلام برج و بارو و خندق کاشان را ساخته‌اند، نمی‌تواند دور از راستی باشد؛ هرچند اکنون نمی‌خواهیم درباره درستی یا نادرستی نسبت این کار به زبیده زن هارون‌الرشید سخن بگوییم، ولی بر پایه این گزارش وی در برابر گرمی‌داشتی که از سوی یکی از قلعه‌جات چهل‌حصاران دیده بود، به خواست مردم، دستور داد مهندسان و معماران طرح برج و بارو و خندق را بریزند (کلانتر ضرابی، ۲۵۳۶: ۷)^{۱۲}.

۳-۲. علت دگردیسی کاشان از دو رُستاق به یک مدینه

اکنون که دانستیم پهنه و گستره کاشان از چه روزگاری، از دو رُستاق دارای قریه‌های گوناگون، به یک مدینه با شماری قریه تبدیل شد، بهتر است به دنبال گمانه‌زنی درباره چرایی این مهم باشیم؛ هرچند گفته‌های پیش‌کشیده‌شده تنها بر پایه نشانه‌هایی چند و در اندازه گمانه‌زنی‌های نیازمند به پژوهش‌های تاریخی، باستان‌شناسی، زمین‌شناسی و مگر این‌هاست.

اگر بپذیریم که با درون‌شدن تشیع به منطقه کاشان، کمابیش در سده چهارم هجری، بخشی از مردم منطقه (به‌ویژه جایی که اکنون به‌عنوان شهر کاشان شناخته می‌شود) تشیع را پذیرفته و بخش‌های دیگر یعنی روستاهای آن بر همان مذهب سنت باقی مانده^{۱۳} و چه‌بسا قریه‌هایی چون هراسکان هم‌چنان بر زرتشتی‌گری خود پافشاری کرده‌اند، توان گفت از برای پشتیبانی معنوی دولت شیعی مذهب آل‌بویه، بخش مرکزی کاشان شکوفایی و رونق یافته و از ارزش بخش‌های پیرامون کاسته شده است. توان پنداشت که این دگرگونی با رونق اقتصادی کاشان و به‌ویژه ابریشم‌بافی و فروش پارچه به جاهای دیگر، هم‌گاه گشته و به شکوفایی بیش‌تر شهر کاشان افزوده است. مصطفی صادقی (۱۳۸۶: ۵۳) که پژوهشی ارزنده درباره تشیع در کاشان انجام داده است، می‌نویسد: «در قرن سوم، محدثانی از شیعه امامیه در کاشان حضور داشته و از آن‌جا برخاسته‌اند»^{۱۴}. از همین دوره گرایش به تشیع در آن‌جا جدی بوده و زمینه‌های آن فراهم شده است، به‌گونه‌ای که می‌توان گفت: در ابتدای سده چهارم هجری، مذهب غالب در کاشان تشیع

بوده است». وی در جای دیگر، با بیان اختلاف گزارش‌های جیهانی و ابن‌حوقل که یکی مردم کاشان را در قرن چهارم شیعه و دیگری آن‌ها را بر مذهب حشویه می‌داند، نتیجه می‌گیرد که هرچند کاشان از قرن سوم به تشیع گرایید، اما این مذهب در آن رواج جدی نیافته و به اوج خود نرسیده بود (همان: ۱۲۹ و ۱۳۰).

همو می‌نویسد: «در اصفهان تا قرن چهارم شیعه اقلیت به‌شمار می‌رفت ... صاحب‌بن عبّاد نمونه‌ای است که شاید آل‌بویه او را برای مقابله با مردم اصفهان منصوب کرده بودند» (همان: ۱۲۱). گویا همین صاحب، که خود متهم به رافضی‌گری بوده، در روزگاری به کاشان آمده و در همان‌جا سخن شناخته‌شده خود را درباره عقرب‌های این شهر نگاشته است: كَتَبْتُ مِنْ قَاشَانَ وَقَدْ قَاسَيْتُ مِنْ خَوْفِ عَقَارِبِهَا مَا يُقَاسِيهِ شَيْخُنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مِنْ عَقَارِبِ الْأَصْدَاغِ (الثعالبي، ۲۰۰۳: ۳۴۹) [این نامه را از کاشان می‌نویسم، درحالی‌که از ترس کژدم‌هایش رنج می‌برم، آن‌گونه که استاد ما ابوعبدالله از کژدم زلف‌ها رنج می‌برد]. برخی مهاجرت‌ها مانند مهاجرت خاندان عبدالجبار طوسی و سادات راوندی از ری نیز موجب گسترش تشیع در این شهر شده است (صادقی، ۱۳۸۶: ۱۳۳). این‌ها نشان از هم‌هنگامی گسترش تشیع در خود کاشان و دگرگونی منطقه از دو رُستاق گرم و سرد به یک مدینه و چند قریه دارد.

و نمی‌دانیم آیا می‌توان پنداشت که در چند سده نخست هجری منابع آبی قریه‌های گرم‌سیر کاشان کم شده و ساکنان آن قریه‌ها به خود قریه کاشان - که به سرچشمه‌های آبی مانند چشمه قریه فین نزدیک بوده - روی آورده‌اند و رفته‌رفته چند قریه پیرامون آن مانند آبروز و فین بدان وابسته و پیوسته شده، پنهاوری یافته و ساختاری آمیخته از یک شهر مرکزی با روستاهایی در چند سو را گرفته است، پرسشی است که نیاز به پژوهشی جداگانه دارد.

پیش از این آمد که از دیدگاه فقیهان مسلمان به سکونت‌گاهی که دارای جمعیتی زیاد و منبر و مسجد جامع بوده، نام شهر (مدینه) نهاده می‌شده است. بنابراین از سده چهارم هجری است که کاشان از پهنه‌ای آمیخته از دو رُستاق به مدینه‌ای با ساختار ویژه شهرهای اسلامی و دربردارنده چند قریه تبدیل می‌شود. و گویا به علت ارزش و جایگاه فزون‌تر قریه کاشان در روزگار ساسانی و سده‌های نخست اسلامی، نام آن‌جا بر همه منطقه نهاده شده است، همان‌گونه درباره اردستان نوشته‌اند: اردستان یکی از رستاق‌های اصفهان باشد و در آن‌جا ضیعه‌ای (قریه) بدین نام است و به‌خاطر شکوه و ارزشمندی‌اش همه رستاق بدان نامیده شده است (ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۵۳).

اکنون که دانستیم دو نام جرم‌قاسان و سردقاسان، که ابن‌مقفع چه‌بسا به گزارش یا ترجمه از متون پهلوی آورده، در روزگار ساسانی نیز آوازه و همه‌گیری داشته، می‌توان گفت که تقسیم‌بندی منطقه بزرگ کاشان به این دو بخش برای آسان کردن گردآوری باج و خراج بوده است، همان‌گونه که در روزگار اسلامی نیز چنین شالوده‌ای بوده است؛ برای نمونه نویسنده تاریخ قم (حسن‌بن محمد، ۱۳۸۵: ۴۹ و ۵۰) دربارهٔ ثیمره می‌نویسد: «نواحی و رساتیقی که خارج از ثیمره بودند، مجموع داخل ثیمره کردانیدند - تا غایت که دیوان خراج از فارسی با عربی کردند- [و می‌گفتند]: من رُستاق قاسان، من شِقّ درام و من شِقّ آبروز و دگر نواحی که با ثیمره ضمّ کرده بودند، مجموع یاد نمی‌کردند، بلکه بر یکی اقتصار می‌کردند و مجموع را بدان نسبت می‌کردند». این‌که بُن و ریشه نام‌واژه قاسان (کاسان، کاشان) از چه بوده، خود سخنی دیگر است.

بخش‌بندی کاشان به دو بخش گرم‌سیر و سردسیر - ولی نه به این نام‌ها - تا روزگار نزدیک ما نیز گسترش داشته است. کلانتر ضرابی در تاریخ کاشان (نگاشته‌شده در نیمه دوم سده سیزدهم هجری) از این دو بخش با فرنام «بلوک» یاد کرده، هریک را دارای شماری قریه و مزرعه می‌داند (کلانتر ضرابی، ۲۵۳۶: ۱۳۳). وی گستره گرم‌سیر کاشان را دربردارنده چند قریه در مشرق، جنوب و مغرب شهر و بیش‌تر در شمال کاشان می‌داند (همان: ۱۳۶-۱۴۳) و گستره سردسیر را در دو سوی جنوبی و غربی آن (همان: ۱۴۴-۱۵۷). در سفرنامه سیف‌الدوله معروف به سفرنامه مکه (نوشته‌شده در پایان سده سیزدهم و آغاز سده چهاردهم هجری) نیز از دو بخش گرم‌سیر و سردسیر کاشان یاد می‌شود: «ولایت کاشان ولایتی است کوچک و آباد، سردسیر و گرم‌سیر دارد. خود آبادی شهر در گرم‌سیر واقع است. طرف جنوبش کوه و سنگلاخ، سمت شمالش بیابان و کویر. دهات و مزارع خوب دارد» (سلطان‌محمد میرزا، ۱۳۶۴: ۳۵۲).

و چون دانستیم که همه قریه‌های منطقه کاشان زیرمجموعه دو رُستاق جرم‌قاسان و سردقاسان بوده‌اند، باید پرسید که خود قریه قاسان (جایی که اکنون به شهر کاشان شناخته می‌شود) در سده‌های نخستین هجری و پیش از آن، زیرمجموعه کدام یک از دو رُستاق بوده است؟ با نگاه به جایگاه جغرافیایی کاشان کنونی و آب‌وهوای گرم‌سیری‌اش، باید قریه کاشان را در روزگار ساسانی و آغاز اسلامی، قریه‌ای از قریه‌های جرم‌قاسان پنداشت. یادداشت پیشین سیف‌الدوله قاجاری نیز آن را تأیید می‌کند.

در هم‌سنجی ارزش دو بخش جرم‌قاسان و سردقاسان نیز می‌توان با یقین گفت که جرم‌قاسان از ارج و ارزش فزون‌تری برخوردار بوده است. نخست به این دلیل که خود قریه کاشان، بخشی

از «جرم» بوده است؛ دوم این‌که در سده‌های میانی تا روزگار ما هم‌چنان قریه‌ها یا روستاهای گرم‌سیری کاشان از ارزش بالاتری برخوردار بوده و هستند. افزون‌براین، ابن‌حزم در جمهره *أنساب العرب* (۱۹۸۳: ج ۱/۵۱۲)، جرم‌قاشان را در کنار کسکر، سرفقان و اصطخر، جایگاه دهقانان و بزرگ‌زادگان ایرانی (بیوتات الفرس) می‌داند^{۱۵} و در *الأعلاق* ابن‌رسته چون از منزلگاه‌های میان اصفهان و ری سخن به میان می‌آید، از قریه‌هایی چون باد و آبروز و نوش‌آباد یاد می‌شود که زیرمجموعه جرم‌قاسان بوده‌اند و این نشان می‌دهد که کاروان‌سراهای (منازل) میان‌راهی این پهنه جغرافیایی، نه در بخش‌های کوهستانی یا سردسیر بلکه در بخش‌های دشتی و هموارش بوده است.

در این چند دهه نزدیک به روزگار ما و پس از گذشت کمابیش هزار سال دوباره بخش گرم کاشان از برای پهناوری، گسترش مردمان و مگر این، از خود کاشان و بخش سردسیرش جدا شده است، ولی دیگر نه به نام جرم‌قاسان یا گرم‌سیر کاشان، بلکه با فرنام شهرستان «آران و بیدگل» شناخته می‌شود و مهم‌ترین قریه‌های جرم‌قاسان گذشته یعنی ابوزیدآباد، هراسکان، بیدگل، آران و نوش‌آباد، زیرمجموعه این شهرستان به شمار می‌آیند. بخش‌هایی از جرم‌قاسان گذشته مانند آبروز (دشت‌افروز)، فین و راوند پاره تن کاشان به‌شمار می‌آیند و بخشی چون باد (بادرود) زیرمجموعه شهرستان نطنز شده است. بیش‌تر بخش‌های سردقاسان مانند کرمند، قالهر، ورکان، قهرود، نیاسر، قمصر و برزک هم‌چنان در حوزه جغرافیایی شهرستان کاشان قرار دارند.

۴. نتایج

- نخستین بار ابن‌مقفع است که از دو زبانزد جرم‌قاسان و سردقاسان بهره می‌گیرد و از آن‌جا که وی مترجم نوشته‌های پهلوی بوده، گمان می‌رود این نام در روزگار پیشااسلامی نیز و چه‌بسا برای آسان‌سازی گردآوری باج و خراج گسترش داشته است.

- در نوشته‌های سده‌های دوم و سوم هجری، از همه کاشان به‌عنوان دو رستاق اصفهان و با نام‌های جرم‌قاسان و سردقاسان یاد می‌شود و از میانه سده چهارم هجری و پس از آن، اندکان‌اندک این دو اصطلاح، کم‌ارزش شده، جای خود را به فرنام یگانه «رستاق قاشان» می‌دهد.

- چه‌بسا گسترش تشیع در مرکز کاشان برخلاف روستاهای پیرامونش، بر رونق و ارزش آن نزد حکومت شیعه‌مذهب آل‌بویه افزوده و چنین مرکزیتی، کاشان را به‌عنوان مدینه‌ای فراتر از قریه‌های پیرامون قرار داده است. توان پنداشت که این پدیده با شکوفایی اقتصادی کاشان و پیشه

پارچه‌بافی و فروش پارچه به جاهای دیگر، هم‌گاه شده و کاشان را از دو «رُستاق» به «مدینه» ای کمابیش بزرگ دگرگون کرده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای توضیح گسترده‌تر در این باره، نک: صادقی، ۱۳۸۶: ۳۷-۳۳.
۲. منظور بلاذری (۱۹۸۷: ۴۳۶) در سده سوم از این‌که می‌گوید احنف بن قیس به «قاشان» یورش آورد و آن‌جا را به‌زور بگشود، یا محمد بن حسن قمی که می‌گوید «قاسان دریا بوده و آن را کاس‌رود می‌نامیدند»، همه منطقه کاشان (گرم‌سیر و سردسیر) است و اصولاً ترکیب مقلوب «جرم‌قاسان» و «سردقاسان» را باید کاشان گرم و کاشان سرد ترجمه و معنا کنیم و نه گرم‌سیر یا سردسیر وابسته به کاشان.
۳. در کتاب کاملی *البلدان* (ابن‌الفقیه، ۱۹۹۶: ۵۳۱)، برزاوند به شکل برزاریذ ضبط شده، از سردقاسان نامی نیامده و به جای رُستاقی به نام مکاهن الداخله را می‌بینیم که بر ما روشن نگشت نام کجاست.
۴. درباره شایدهی و روایی یکسانی ابروز و دشت‌افروز، نک: مشهدی‌نوش‌آبادی، ۱۳۸۵: ۱۸۹ و ۱۹۰ و راستگو، ۱۴۰۳: ۲۵۵-۲۵۳.
۵. مقدسی (۱۳۶۲: ج ۱/ ۶۷ و ۶۸) می‌نویسد: «ما أمصار را به‌مانند پادشاهان می‌نگریم، قصبات را چون پرده‌داران‌شان، مُدن را چون سپاهیان و قریه‌ها را چون پیاده‌نظام. گفته‌اند مصر، شهری است جامع که حد در آن اجرا می‌شود و امیری در آن بنشیند و هزینه‌هایش را برآورده و روستاهایش را اداره کند. زبان‌دان‌ها مصر را به جایی گویند که میان دو منطقه واقع شود مانند بصره و رقه و ارجان و نزد عوام به شهرهای بزرگی چون ری، موصل و رمله، مصر گفته می‌شود، ولی من مصر را به‌معنای شهری می‌دانم که سلطان اعظم بدان درآید و دیوان‌ها در آن‌جا جمع شده باشد و والیان از آن‌جا تعیین شوند و شهرهای (مُدن) اقلیم یا منطقه، بدان وابسته باشند، مانند دمشق، قیروان و شیراز. چه بسا مصر یا قصبه، خود چند ناحیه داشته باشد و هر ناحیه چند مدینه یا شهر... اقلیم‌ها چهارده تا هستند، هر اقلیم چند خوره (کوره) دارد و هر خوره، چندین قصبه و هر قصبه، چندین شهر (مدینه)... هر مصر به نام خوره آن خوانده می‌شود».
۶. به دیگر سخن، مدینه دربردارنده چند رُستاق و هر رُستاق دارای چند طسوج و هر طسوج دارای شماری دیه یا قریه بوده است.
۷. موغار، از بخش‌های مهاباد اردستان است و نمی‌تواند درست باشد. با نگاه به الأعلام النقیسه، به قریه درست (کرمند) اشاره شد.
۸. به‌گفته حسین سلطان‌زاده (۱۳۶۷: ۲۲۸)، منطقه‌بندی آبادی‌های کشور با وجود آن‌که بر پایه قواعد و روایی کمابیش مشابه صورت می‌پذیرفته است، اما هیچ‌گاه در یک دوره طولانی از نظام واحدی تبعیت نمی‌کرده است.
۹. حسن نراقی (۱۳۶۵: ۳۸) بدون یادکردن از منبعی و بدون آوردن چرایی شکوفایی کاشان در سده‌های چهارم و پنجم، این شکوفایی را به روزگار آل‌بویه برمی‌گرداند، می‌نویسد: «در سده چهارم هجری به‌روزگار فرمانروایی پادشاهان شیعی مذهب آل‌بویه و به‌خصوص در عهد عضدالدوله دیلمی، همین‌که برای نخستین‌بار پس از استیلای تازیان سرتاسر ایران به‌زیر لوای پادشاهی ایرانی‌نژاد گردآمد، کاشان نیز رو به رونق و آبادانی نهاد...».

۱۰. «یکی از بخش‌های مهم شهرهای اداری سیاسی پیش از اسلام، کهن‌دژ یعنی جایگاه و سکونت‌گاه پادشاه، حکام و درباریان بود... بخش دیگر شهر موسوم به شارستان یا شارسان، سکونت‌گاه دیوانیان، اشراف و سپاهیان بود. این بخش نیز [مانند کهن‌دژ] دارای حصار و دیگر استحکامات لازم بود... اما سواد به روستاها و سکونت‌گاه‌های پیرامون شهرها که جهت کشاورزان و گاه پیشه‌وران احداث شده بود، گفته می‌شد» (سلطان‌زاده، ۱۳۶۷: ۶۷ و ۶۸).

۱۱. مصطفی صادقی با این سخن که کاشان در آغاز قلعه‌هایی پراکنده بود و پس از فتح اسلامی، طرح به هم پیوستگی قلعه‌ها مطرح شد و چهل حصاران نام گرفت، هم‌ساز نیست و می‌نویسد (صادقی، ۱۳۸۶: ۱۱۶): کاشان در آن زمان، موقعیتی داشته و شهر محسوب می‌شده است. وی می‌افزاید (همان: ۱۱۷): روشن نیست تعبیر چهل حصاران و قلعه بودن کاشان چگونه و از کجا مطرح شده و به برخی کتب متأخر راه یافته است. همو در جای دیگر (همان: ۵۵) گویی این سخن را نقض می‌کند و می‌نویسد: «اگر در مواردی، منابع تاریخی از شخصی به عنوان حاکم اصفهان یا قم نام برده‌اند - به ویژه اگر هر دو نام در کنار هم آمده باشند - به احتمال قوی، می‌توان او را حاکم کاشان هم دانست؛ زیرا این شهر استقلال سیاسی و حاکم اختصاصی نداشته است». و این درست است؛ زیرا در منابع سده‌های نخستین معمولاً از کاشان در کنار قم یاد می‌شود؛ ابن اعثم چندین بار هنگام یادکردن از یورش تازیان، از این دو منطقه در کنار هم یاد کرده است؛ از جمله می‌نویسد: «چون نامه عمر به عروه بن زید رسید، از شهر ری، سوی «قم و قاشان» شد و چون این خبر به وسنان، صاحب (حاکم) قم رسید، از قم سوی قاشان گریخت و کم‌تر از یک روز در آنجا ماند، سپس به نزد یزدگرد در اصفهان رفت...» (ابن اعثم، ۱۹۹۱: ج ۳/۳۱۳). از این متن روشن است که قم، شهری بوده دارای حاکم و منطقه قاشان (گرم و سرد آن)، زیرمجموعه قم به‌شمار می‌آمده است.

۱۲. به گفته صادقی (۱۳۸۶: ۸۸): این مطلب در کتب جدید شهرت دارد؛ اما قدیم‌ترین منبعی که بنای این شهر را به زییده نسبت می‌دهد نزهه القلوب مستوفی است: کاشان... زییده منکوحه هارون الرشید بساخت بطالع سنبله.

۱۳. وصاف بیدگلی در این باره می‌نویسد: اهالی بیدگل قبل از سلطنت سلاطین صفوی، سنی و مالکی مذهب بوده‌اند البته شیعه و درویش نیز داشته‌اند (وصاف، ۱۳۵۸: ۱۴). از پسوند حنفی ریاضی دان بیدگلی سده هشتم و نهم هجری، قوام‌الدین (نک: قوام‌الدین، ۱۳۹۸: ۹ و ۱۸) نیز سنی بودن بخشی از مردم این بخش کاشان، روشن می‌شود. در نزهه القلوب مستوفی (۱۳۸۱: ۱۱) (نگاشته شده در حدود ۷۴۰ق) نیز آمده است که بیش‌تر دهات کاشان، سنی - مذهب‌اند: مردم کاشان شیعه اثنا عشری‌اند و اکثرشان حکیم‌وضع و لطیف طبع... و در ولایتش کمابیش هجده پاره دیه است و اکثرش معظم و اهل ولایت، سنی‌اند. در خلاصه البلدان میرزاصفی قمی، نوشته شده در سال ۱۰۷۹ قمری، هم چنان یاد می‌شود که «الحال نیز مردم دو سه قریه کاشان که نصرآباد و غیره باشد، همان سنی‌اند» (حسینی قمی، بی تا: ۲۸۰).

۱۴. در این دوره هم چنان محدثان اهل تسنن نیز در کاشان حضور داشتند و جو حاکم با آنان بود. به نظر می‌رسد گرایش به تشیع هم از این زمان‌ها رواج بیش‌تری گرفته است.

۱۵. هرچند یعقوبی (۱۴۲۲: ج ۸۸/۱) می‌گوید: دهقانان بزرگ در هر دو قاسان (جرم و سرد) ساکن‌اند. محمدی ملایری (۱۳۷۴: ۵۸) می‌نویسد: در کتاب‌های عربی که از منابع ساسانی گرفته شده در ذکر حوادث تاریخی ایران بسیار به عنوان‌هایی از قبیل «أهل البيوتات»، «العظماء» و «الأشراف» برمی‌خوریم و به گفته کریستن سن این عبارات

ترجمه تحت اللفظی اصطلاحات پهلوی «واسپوهران» و «وزرگان» و «آزادان» است. این طبقات در دوره اسلام هم باقی ماندند و تا قرن‌های سوم و چهارم هم از آن‌ها در جامعه اسلامی نشان‌ها می‌یابیم.

شایسته است پاک‌دلانه از دوستان گرامی، دکتر اسدالله جودکی، دکتر جواد حسین‌زاده ساداتی (دو سرپرست پیشین سایت باستانی ویگل) و دکتر محمد مشهدی نوش‌آبادی که نکته‌هایی ارزشمند را به این کمینه یادآوری کردند، سپاس‌گزاری کنم.

منابع

- ابن‌اعثم الکوفی. (۱۹۹۱م). کتاب الفتح. تحقیق علی شیری. ط ۱. بیروت: دار الأضواء.
- ابن‌حزم، علی بن أحمد. (۱۹۸۳م). جمهره أنساب العرب. تحقیق لجنة من العلماء. ط ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن‌حوقل النصیبی، أبوالقاسم. (بی‌تا). صوره الأرض. لاط. بیروت: دار صادر.
- ابن‌خردادبه. (۱۳۷۱خ). مسالك و ممالك. ترجمه سعید خاکرند. چ ۱. تهران: میراث ملل.
- ابن‌درید، محمد بن الحسن. (۱۹۹۱م). الاشتقاق. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. ط ۱. بیروت: دار الجیل.
- ابن‌رسته، أحمد بن عمر. (۱۸۹۲م). الأعلام النفسیه. لاط. لیدن: مطبعه بریل.
- ابن‌رسته، أحمد بن عمر. (۱۳۶۵خ). الأعلام النفسیه. ترجمه حسین قره‌چانلو. چ ۱. تهران: امیرکبیر.
- ابن‌سیده، علی بن إسماعیل. (۱۹۹۶م). المنخصص. تحقیق خلیل إبراهيم جفال. ط ۱. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ابن‌فارس، أحمد. (۱۹۷۹م). معجم مقاییس اللغة. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. لاط. بیروت: دار الفكر.
- ابن‌القیه، أحمد بن محمد. (۱۹۹۶م). کتاب البلدان. تحقیق یوسف الهادی. ط ۱. بیروت: عالم الکتب.
- ابن‌القیه، أحمد بن محمد. (۱۳۰۲ق). مختصر کتاب البلدان. لیدن: مطبعه بریل.
- ابن‌قتیبه الدینوری، عبدالله بن مسلم. (۱۹۸۸م). أدب الکاتب. تحقیق علی فاعور. ط ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن‌قتیبه الدینوری، عبدالله بن مسلم. (۱۹۹۷م). الجرائیم. تحقیق محمد جاسم الحمیدی. لاط. دمشق: وزاره الثقافه.

- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۹۹۹م). *لسان العرب*. تحقیق أمين محمد عبد الوهاب و محمد الصادق العبيدي. ط ۳. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- ابن ناصرالدين الدمشقي، محمد بن عبدالله. (۱۹۹۳م). *توضيح المشتبه*. تحقيق محمدنعيم العرقوسي. لاط. بيروت: مؤسسه الرساله.
- أبو الشيخ الأنصاري، عبدالله بن محمد. (۱۹۹۲م). *طبقات المحادثين بأصبهان و الواردين عليها*. تحقيق عبدالغفور عبدالحق حسين البلوشي. ط ۱. بيروت: مؤسسه الرساله.
- أبونعيم اصفهاني، حافظ أحمد بن عبدالله. (بی تا). *ذكر أخبار اصبهان*. ط ۱. بی جا: دار الكتاب الإسلامي.
- احمدی، محسن. (۱۳۸۷خ). مقاله «تسوج» در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. چ ۱. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- الأخفش الأصغر. (۱۹۸۴م). *الاختیارین*. تحقيق فخرالدين قباوه. ط ۲. بيروت: مؤسسه الرساله.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهيم. (۱۹۲۷م). *مسالك الممالك*. تصحيح ثودور نولدكه. لاط. ليدن: مطبعة بريل.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهيم. (۱۳۷۳خ). *ممالك و مسالك*. ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستري. به كوشش ايرج افشار. چ ۱. تهران: بنياد موقوفات افشار.
- البكري الأونبي، أبو عبيد. (۱۹۳۶م). *سمط الآلى*. تحقيق عبدالعزيز الميمنى. لاط. القاهرة: لجنة التأليف و الترجمة و النشر.
- البلاذري، احمد بن يحيى. (۱۹۸۷م). *فتوح البلدان*. تحقيق عبدالله أنيس الطباع و عمر أنيس الطباع. لاط. بيروت: مؤسسه المعارف.
- التوحيدي، أبوحيان. (۱۹۸۸م). *البصائر و الذخائر*. تحقيق و داد القاضي. ط ۱. بيروت: دار صادر.
- الثعالبي، عبدالملك بن محمد. (۲۰۰۳م). *ثمار القلوب فى المضاف والمنسوب*. ط ۱. بيروت: المكتبة العصريه.
- الجاحظ، عمرو بن بحر. (۲۰۰۳م). *الحيوان*. ط ۲. بيروت: دار الكتب العلميه.
- الجاحظ، عمرو بن بحر. (۱۹۹۵م). *القول فى البغال*. تحقيق شارل پلّا. ط ۱. بيروت: دار الجيل.
- جيهانى، ابوالقاسم بن احمد. (۱۳۶۸خ). *اشكال العالم*. ترجمه على بن عبدالسلام كاتب. تصحيح فيروز منصوري. چ ۱. تهران: انتشارات آستان قدس رضوى.

- حسن بن محمد اشعری قمی. (۱۳۸۵خ). تاریخ قم. ترجمه تاج‌الدین حسن خطیب. تصحیح محمدرضا انصاری. چ ۱. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- حسینی قمی، صفی‌الدین. (بی‌تا). خلاصه البلدان. به کوشش حسین مدرّسی طباطبائی. بی‌جا. قم: چاپ‌خانه حکمت.
- حموی، یاقوت بن عبدالله. (۱۹۷۷م). معجم البلدان. لاط. بیروت: دار صادر.
- الدیقی المصری، سلیمان بن بنین. (۱۹۸۵م). اتفاق المبانی و افتراق المعانی. تحقیق یحیی عبدالرؤف. ط ۱. الأردن: دار عمار.
- الذهبی، شمس‌الدین محمد. (۱۹۹۷م). تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام. تحقیق عمر عبدالسلام تدمری. ط ۱. بیروت: دار الكتاب العربی.
- رازی قزوینی، نصیرالدین عبدالجلیل. (۱۳۳۱خ). بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض معروف به نقض. تصحیح محدث ارموی. بی‌جا. بی‌جا: چاپخانه سپهر.
- راستگو، سید محمد و سید محمدفرید راستگو. (۱۴۰۳خ). غزلهای باقر خردۀ کاشانی. چ ۱. تهران: میراث مکتوب.
- الراوندی القاسانی، ضیاء‌الدین أبوالرضا. (۱۳۳۴خ). الديوان. تصحیح جلال‌الدین محدث ارموی. ط ۱. طهران: مطبعة مجلس.
- الزیدی، محمدمرتضی. (۱۹۹۴م). تاج العروس من جواهر القاموس. لاط. بیروت: دار الفکر.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۶۷خ). مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. چ ۲. تهران: امیرکبیر.
- سلطان‌محمد میرزا قاجار (سیف‌الدوله). (۱۳۶۴خ). سفرنامه سیف‌الدوله معروف به سفرنامه مکه. تصحیح علی اکبر خداپرست. چ ۱. تهران: نی.
- السمعانی، عبدالکریم بن محمد. (۱۹۶۲م). الأنساب. تحقیق عبدالرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی. ط ۱. حیدرآباد: مجلس دائره المعارف العثمانیه.
- الشریف الإدریسی، محمد بن محمد. (۱۹۸۹م). نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق. لاط. بیروت: عالم الکتب.
- صادقی، مصطفی. (۱۳۸۶خ). کاشان در مسیر تشیع. چ ۱. قم: شیعه‌شناسی.
- الطبری، محمد بن جریر. (۱۹۶۷م). تاریخ الأمم و الملوک. تحقیق محمد أبوالفضل إبراهیم. بیروت: روائع التراث العربی.

- العسکری، الحسن بن عبدالله. (۱۹۸۸م). *جمهره الأمثال*. تحقیق أحمد عبدالسلام و محمد سعید بن بسیونی زغلول. ط ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- فیروزی آرانی، حسن. (۱۴۰۰خ). *آران و بیدگل در آیینۀ تاریخ*. ج ۱. کاشان: سورۀ تماشا.
- القزوینی، زکریابن محمد. (بی تا). *آثار البلاد و أخبار العباد*. لا ط. بیروت: دار صادر.
- قوام‌الدین حنفی بیدگلی. (۱۳۹۸خ). *رساله در علم حساب*. تصحیح محمدرضا عرشی. چ ۱. کاشان: ارمغان ادب.
- کلانتر ضرابی، عبدالرحیم. (۲۵۳۶ شاهنشاهی). *تاریخ کاشان به انضمام یادداشت‌هایی از اللهیار صالح*. به کوشش ایرج افشار. تهران: فرهنگ ایران زمین.
- المافروخی الأصفهانی، المفضل بن سعد. (۲۰۱۰م). *محاسن أصفهان*. تحقیق عارف أحمد عبدالغنی. ط ۱. دمشق: دار کنان.
- محمّدی ملایری، محمد. (۱۳۷۴خ). *فرهنگ ایران پیش از اسلام و آثار آن در تمدن اسلامی و ادبیات عربی*. چ ۳. تهران: توس.
- المرزوقی، أحمد بن محمد. (۱۹۹۶م). *الأزمنه والأمكنه*. تحقیق خلیل المنصور. ط ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- مستوفی قزوینی، حمدالله. (۱۳۸۱خ). *نزهة القلوب*. تصحیح محمد دبیرسیاقی. بی چا. قزوین: حدیث امروز.
- مشهدی نوش آبادی، محمد. (۱۳۸۵خ). *معمای قریه هراسکان*. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان. دوره ۲، ش. ۴۴-۴۵، صص. ۱۸۳-۱۹۴.
- مقدسی، محمد بن احمد. (بی تا). *أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم*. لا ط. بیروت: دار صادر.
- مقدسی، محمد بن احمد. (۱۳۶۲خ). *أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم*. ترجمۀ علینقی منزوی. چ ۱. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- الناغیه الذبیانی. (۱۹۹۶م). *الديوان*. شرح عباس عبدالساتر. ط ۲. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- نراقی، حسن. (۱۳۶۵خ). *تاریخ اجتماعی کاشان*. چ ۲. تهران: علمی و فرهنگی.
- وصاف بیدگلی، محمدرضا. (۱۳۵۸خ). *رساله چراغان*. مجله فرهنگ ایران زمین. ش. ۲۴، صص. ۱-۱۶۴.
- هندوشاه بن سنجر نخجوانی. (۱۳۶۲خ). *تجارب السلف در تواریخ خلفا و وزرای ایشان*. تصحیح گای لیسترانج. چ ۱. تهران: دنیای کتاب.

اليعقوبى، احمد بن اسحاق. (١٤٢٢ق). *البلدان*. ط ١. بيروت: دار الكتب العلميه.
 اليوسى، الحسن بن مسعود. (١٩٨١م). *زهر الأكم فى الأمثال و الحكم*. تحقيق محمد حجي و
 محمد الأخضر. ط ١. المغرب: دار الثقافه و دار البيضاء.

References

- Abu al-Shaykh al-Ansari, A. (1992). *Tabaqat al-Mohaddetin be-Isfahan*. (A, al-Balushi). Beirut: al-resalah. [In Arabic].
- Abu Naim Isfahani, H. (n.d). *zikr Aqbar Isfahan*. N.p: Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic].
- Ahmadi, M. (2008). *Tasuj*, in *Encyclopaedia Islamica*. Tihran: Center of Encyclopaedia Islamica. [In Persian].
- Al-Akhfash al-Asghar. (1984). *al-Ikhtiyarayn*. (F, Qabawah, Edit). Beirut: al-Resalah. [In Arabic].
- Al-Askari, H. (1988). *Jamharat al-Amthal*. (A, Abdossalam and M, Zoghlu, Edit). Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah. [In Arabic].
- Al-Bakri, A. (1936). *Semt al-Laali*. (A, al-Meymani). Al-Qahirah: Lojnah al-Talif. [In Arabic].
- Al-Balazori, A. (1987). *Fotuh al-Buldan*. (A, al-Tabba and O, al-Tabba). Beirut: al-Maarif. [In Arabic].
- Al-Daqqi al-Mesri, S. (1985). *Ittefaqh al-Mabani*. (Y, Abd al-Raouf, Edit). Jordan: Dar Ammar. [In Arabic].
- Al-Jahiz, A. (2003). *Al-Hayawan*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah. [In Arabic].
- (1995). *Al-Biqal*. (Ch, Pellat). Beirut: Dar al-Jil. [In Arabic].
- Al-Mafarrukhi, M. (2010). *Mahasin Isfahan*. (A, Abdalghani, Edit). Demashq: Dar Kinan. [In Arabic].
- Al-Marzuqi, A. (1996). *Al-Azmanah Wa al-Amkanah*. (Kh, al-Mansur, Edit). Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah. [In Arabic].
- Al-Nabigha al-Dhubyani. *Al-diwan*. (A, Abd al-Satir, Edit). Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah. [In Arabic].
- Al-Qazwini, Z. (n.d). *Athar al-Bilad wa Akhbar al-Ebad*. Beirut: Dar Sadir. [In Arabic].
- Al-Samani, A. (1962). *Al-Ansab*. (A, al-Yamani, Edit). Haydarabad: Majles Daerah al-Maarif al-Osmani. [In Arabic].
- Al-Rawandi al-Qasani, Z. (1995). *al-Diwan*. (J, Mohadeth Armawi). Tehran: Majles. [In Arabic].

- Al-Tabari, M. (1967). *Tarikh al-Omam Wa al-Molouk*. (M, Ibrahim, Edith). Beirut: Rawae al-Torath al-Arabi. [In Arabic].
- Al-Sharif al-Idreesi, M. (1989). *Nuzhat al-Mushtaq*. Beirut: Alam al-Kotob. [In Arabic].
- Al-Tawhidi, A. (1998). *al-Basair wa al-Zakhair*. (W, al-Qazi). Bwirut: Dar Sadir. [In Arabic].
- Al-Thalabi, A. (2003). *Thimar al-Qulub*. Veirut: al-Maktabah al-Asriyah. [In Arabic].
- Al-Yaqoobi, A. (2001). *Al-Buldan*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah. [In Arabic].
- Al-Zahabi, Sh. (1997). *Tarikh al-Islam*. (O, Tadmori, Edit). Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].
- Al-Zobaydi, M. (1994). *Taj al-Aroos*. Beirut: Dar al-Fekr. [In Arabic].
- Al-Yoosi, H. (1981). *Zahr al-Akam Fi al-Amthal Wa al-Hikam*. Morocco: Dar al-Thaqafah Wa Dar al-Bayza. [In Arabic].
- Firouzi Arani, H. (2021). *Aran Wa Bidgol Dar Ayeneh Tarikh*. Kashan: Sooreh Tamasha. [In Persian].
- Hamawi, Y. (1977). *Mujam al-Buldan*. Beirut: Dar Sadir. [In Arabic].
- Hasan Ibn Mohammad. (2006). *Tarikh Qom*. (T, Khatib, Trans). Qom: Kitabkhane Marashi. [In Persian].
- Hendushah Nakhjawani. (1983). *Tajarib al-Salaf*. (G, Le Strange, Edit). Tehran: Donyaye Kitab. [In Persian].
- Hoseini Qomi, S. (n.d). *Kholasah al-Buldan*. (H, Tabatabai, Edit). N.p: Hikmat. [In Persian].
- Ibn Atham Kufi. (1991). *Kitab al-Fotuh*. (A, Shir, Edit). Beirut: Dar al-Azwa. [In Arabic].
- Ibn Durayd. (1991). *al-Ishtiqaq*. (A, Haroon, Edit). Beirut: Dar al-Jil. [In Arabic].
- Ibn Faqih. (1996). *Kitab al-Buldan*. (Y, Al-hadi). Beirut: Alam al-kotob [In Arabic].
- (1984). *Mukhtasar Kitab al-Buldan*. Leiden: Brill. [In Arabic].
- Ibn Faris, A. (1979). *Mujam Maqayis al-lughah*. (A, Haroom). Beirut: Dar Al-fikr. [In Arabic].
- Ibn Hazm, A. (1983). *Jamhara Ansab al-Arab*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyah. [In Arabic].
- Ibn Houqal, A. (n.d). *Surat al-Arz*. Beirut: Dar Sadir. [In Arabic].
- Ibn Khordadbeh. (1992). *Masalik Wa Mamalik*. (S, Khakrand, Trans). Tehran: Mirath Melal. [In Persian].

- Ibn Manzur, M. (1999). *Lesan al-Arab*. (A, Abdolwahhab and m, al-Obaydi). Beirut: Dar Ihya al-Turath. [In Arabic].
- Ibn Nasir al-din al-demashqi, M. (1993). *Tawdih al-mushtabah*. (m, al-arghoosi, Edit). Beirut: al-resalah. [In Arabic].
- Ibn qutaybah al-Dinawari, A. (1989). *Adab al-Katib*. (A, Faour, Edit). Beirut: Dar al-Kotob al-elmiyah. [In Arabic].
- Ibn qutaybah al-Dinawari, A. (1997). *al-Jarathim*. (m, al-Hamidi, Edit). Dimashq: Vezarah al-Thiqafah. [In Arabic].
- Ibn Rustah, A. (1982). *al-Alaq al-Nafisa*. Leiden: Brill. [In Arabic].
- Ibn Rustah, A. (1982). *al-Alaq al-Nafisa*. (H, Gharehchanlou, Trans). Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Ibn Sidah, A. (1996). *al-Mukhassas*. (KH, Jefal, Edit). Beirut: Dar Ihya al-Turath. [In Arabic].
- Istakhri, A. (1927). *Masalik al-Mamalik*. (T, Noldeke, Edit). Leiden: Brill. [In Arabic].
- (1994). *Mamalik wa Masalik*. (M, Tostari, Trans). Tehran: Bonyad Afshar. [In Persian].
- Jeyhani, A. (1989). *Ashkal al-Alam*. (A, Katib, Trans). Tehran: Astan Qods Razawi. [In Persian].
- Kalantar Zarrabi, A. (1997). *Tarikh Kashan*. (I, Afshar, Edit). Tehran: Farhang Iranzamin. [In Persian].
- Maqdasi, M. (n.d). *Ahsan al-Taqaqsim*. Beirut: Dar Sadir. [In Arabic].
- Maqdasi, M. (1983). *Ahsan al-Taqaqsim*. (A, Monzawi, Trans). Tehran: Shrrkat Moalaffan Wa Motarjaman Iran. [In Persian].
- Mashhadi Nushabadi, M. (2006). Moamma Qaryeh Haraskan. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities*, 44/45, 183-194.
- Mohammadi Malayeri, M. (1995). *Farhang Iran*. Tehran: Tus. [In Persian].
- Mostawfi Qazwini, H. (2002). *Nuzhat al-Qulub*. (M, Dabirsiaqi). Qazwin: Hadith Imruz. [In Persian].
- Naraqi, H. (1986). *Tarikh Ijtemai Kashan*. Tehran: Elmi Wa Farhangi. [In Persian].
- Qawam al-Don Hanafi Bidgoli. (2019). *Risaleh Dar ilm Hisab*. (M, Arshi, Edit). Kashan: Armagha. [In Persian].
- Razi Qazwini, N. (1952). *Baz Mathaleb al-Nawaseb*. (M, Armawi, Edit). N.p: Seehr. [In Persian].
- Rastgoo, M. (2024). *Ghazalhaye Bagher Khordeh Kashani*. Tehran: Mirath Maktoob. [In Persian].
- Sadeghi, M. (2007). *Kashan Dar Masir Tashayyo*. Qom: Shiehshenasi. [In Persian].

- Soltanmohammad Mirza, S. (1985). *Safarnameh Seyfadauleh*. (A, Khodaparast, Edit). Tehran: Ney. [In Persian].
- Soltanzadeh, H. (1988). *Moghademh Bar Tarikhe Shahr wa Shahrneshini*. Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Wassaf Bidgoli, M. (1979). Resalah cheraghan. *Journal of Farhang Iranzamin*, 24, 1-164. [In Persian].